

Jóllehet a digitális szótárak ma már könnyebben és olcsóbban hozzáférhetőek, ráadásul a port sem gyűjtik a könyvespolcokon, a 21. század küszöbén még érvényes a meghatározás, miszerint a szótárak alapjában véve könyvek, s mint ilyeneknek megvan a maguk sorsa. Amikor Pápai Páriz Ferencnek a magyarországi szótárírást forradalmasító latin-magyar szótára Lőcsén 1708-ban napvilágot látott, már maga is egy régebbi szótárnak, Szenci Molnár Albertének az átdolgozásaként jelent meg, az meg tulajdonképpen a lyoni tíznyelvű calepinusnak (1585) – Ambrogio Calepino (1440 k. -1510/1511) munkájának – korszerűsített és adaptált változata akart lenni. Bár a „Pápai Páriz” hosszú időn keresztül kiállta a próbát, maga sem maradhatott változatlan, Bod Péter – később több kiadást megért – 1767-ben megjelentetett átdolgozásában szolgálta latinisták, teológusok, történettudósok és számos tudományág művelőinek nemzedékeit, s amiképpen Calepinus neve („Septem linguarum calepinus, hoc est, lexicon latinum”), maga is közszóvá és fogalomná vált tudósgenerációk számára. Bod munkája magyar-latin kötetének nemcsak tipográfiai szempontból, hanem szövegesében is barokk ízlésű címlapja valójában annak a korábbi magyarországi latin szótártörténetnek a vázlatos összegzése, amit a latin-magyar rész prológusában részletesebben is bemutatott. Ez a címlap „dictionarium locupletatum”-ot ígér, gazdagított szótárat, mely „expletis, quae defuerunt, amputatis, quae superfuerunt” született meg. A szótárírásban láthatólag folyvást jelen van az a szándék, hogy mind teljesebbé, igazi *thesaurusszá*, ezáltal mind hasznosabbá és használhatóbbá formáljuk lexikonainkat. Pápai Páriz szótára fölött is lassanként eljárt az idő, az 1802-es kiadást követően előbb Márton József lexikona (1818) és Wágner Ferenc frazeológiája (1822) igyekezett kiváltani, majd az 1860-as évektől a latin szótárírás Magyarországon is – Bartal Antallal, Finály Henrikkel és másokkal – új korszakába lépett. Nincs mindez másképpen *A Magyarországi Középkori Latinság Szótárának* esetében sem: 1934 óta kíséri útján az állandó javító, kiteljesítő szándék. Nem ismeretlen az itt ülők előtt, hogy a közvetlen előzménynek, a „Bartalnak,” Bartal Antal méltán híres és Du Cange-éval párba állítható *Glossariumának* 1901-es kiadását rögvest folyóiratcikkek sora követte, az érintett tudományterületek tudósai – magyar nyelvészek, történészek, levéltárosok és latin filológusok – gazdagították és jobbították a nevezetes gyűjteményt. Kevésbé közismert, hogy Huszti József méltánytalan jogfosztottságának esztendeiben, már remegő kézzel, néhol alig olvasható módon jegyezte cédulák sokaságára, mi mindent is kellene még feldolgozni

ahhoz, hogy a készülő új latin szótár szerkesztése majd mind teljesebb forrásanyagra támaszkodhassék.

Talán kissé hosszúra nyúlt bevezetőm után az első szó a köszöneté kell legyen. A szokás is erre kötelez, de mindenekelőtt az őszinte hála, hogy opponenseimnek megköszönjem dicsérő és bíráló szavaikat. Az illem tiszteletben tartásán túl is ezt kell tennem, mert olyan munkát vállaltak magukra, amely nemcsak fáradságos és időt rabló, de nem kis nehézséget is jelent annak, aki elvállalja. A *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* megjelentetésének első pillanatától – nyilván más szótárakhoz igen hasonlatos módon – nehéz kérdést jelentett olyan szakmai lektorok keresése, akik valóban lelkiismeretesen, minden részletre kiterjedően végzik el a rájuk bízott feladatot, akiknek a kritikai munkája megnyugtatja a szótárírókat abban a tekintetben, hogy kielégítő munkát végeztek, s a megjelentetésre szánt kéziratban az indokolhatónál nem maradt több hiba vagy hiányosság. Miután az első *fasciculus* napvilágot látott, recenziók és ismertetések jelentek meg hazai és külföldi szakfolyóiratokban, melyektől a szótár szerkesztője és a munkatársak egyaránt azt várták, hogy ezek rámutatnak azokra a helyekre, ahol akár a szerkesztési elvek, akár a meghatározások, akár a kiválasztott jelentésdokumentáció tekintetében a szócikkírók nem jártak el kellő körültekintéssel. Éppen opponenseimmel szemben lenne merő igazságtalanság azt állítani, hogy ilyen ismertetés nem született, a külföldi recenziókban azonban rendre visszatérő közhellyé vált az a kényelmes álláspont, hogy „majd a használat eldönti.” A szótáríró akár abba a megnyugtató érzésbe is ringathatta volna magát, hogy minden rendben van. A lektor és a bíráló recenzióíró – jelen esetben opponenseim e két feladatkörrel küzdhetek – előtt tornyosuló nehézség alapvetően abban állt, hogy szótárakat nem egybefüggően olvasni, hanem használni szoktunk. Madas Edit, Solymosi László és Sarbak Gábor a tudományterületen is párját ritkító alaposággal és minden részletre kiterjedően vizsgálták át értekezésemet, megnyugtató érzéssel tölt el munkámról adott értékelésük. Irántam megnyilvánuló figyelmük lekötelező, azt remélem azonban, számukra sem volt teljesen haszontalan az *opus horribile* átvizsgálása. Fogadják érte őszinte köszönetemet!

Három opponensem három különböző szempontból tanulmányozta az értekezést, Madas Edit az irodalomtörténet, Solymosi László a történettudomány, Sarbak Gábor pedig leginkább az egyház- és rendtörténeti terminológia felől közelített hozzá. Mindhárom bírálat – kiemelve a kiváló filológus elődök: Huszti József, ifj. Horváth János és Boronkai Iván hosszú és gondos előkészítő munkáját – a magyar tudományosság jelentős vállalkozásának ítéli a középkori

latin szótár munkálatait. Madas Edit a fél évezredet átfogó szótárt a 250 esztendő forrásanyagát felölelő Akadémiai Nagyszótárral veti össze, s rámutat arra a kettősségre, mely a magyarországi latinság jelentőségét lényegileg támasztja alá, hogy ti. része az európai középlatinnak, ugyanakkor a nemzeti kultúra kifejezőeszköze. Solymosi László a középkori kultúrák kölcsönhatása vizsgálatának hatékony eszközét látja benne, továbbá említi számos tudományterület érdekeltségét a szótár létrehozásában, azaz interdiszciplináris jellegét, és jó külföldi fogadtatását. Sarbak Gábor a nemzetközi beágyazottságot emeli ki, Madas Edit is fontosnak tartja, hogy a szótár forrásainkat bekapcsolja a nyugati kutatásba. Minden bizonnyal az említett körülmények az okai annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1932-től fogva folyamatosan megkülönböztetett figyelmet szentelt a vállalkozásnak, s folytonos anyagi támogatásában részesítette annak érdekében, hogy a szócikkek sorozata eljusson az utolsó betűig.

Értekezésem kapcsán mindhárman elérkezettnek látják az időt a szótári kiegészítésre és számvetésre, helyeslik célkitűzésemet és eredményesnek értékelik a megvalósítást. Amint magam is tettem, ők is megállapítják, hogy a szerkesztési elvek és az összeállítás módszerei kiállták a próbát, a jelentősen kibővült forrásbázis azonban elméleti és gyakorlati kérdések tisztázását tette szükségessé (Madas E.), az adatok nagy száma pedig egy valóságot megközelítő kép kialakítását lehetségessé (Sarbak G.). Ismeretes, hogy nem én vagyok az első, aki ebben a tárgyban nyújt be doktori pályázatot, ezt tette tézisek formájában már elődöm, Boronkai Iván is 1991-ben. Ha az ő teljesítményével mérem saját munkámat, a számszerűségek területén talán arányosságot állapíthatok meg, az ő nemzedékének felkészültsége és szorgalma azonban olyan eredményre vezetett, amivel egyre rohanóbb, gazdasági és művelődési válságokkal terhes korunkban aligha lehet versenyre kelni. Solymosi László ezzel kapcsolatban felveti, hogy más területen is kipróbálhattam volna magamat, de nem ezt tettem. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy alapvetően két oka volt ennek. Az egyik az, hogy a szövegek és szavak világában jóval biztosabb talajt éreztem a lábam alatt, mint az opponensem által említett, manapság gyakran spekulatív módszerekre támaszkodó kutatási területeken. A másik ok, hogy a nyelvi recepció kérdése pályakezdésemtől fogva foglalkoztatott, az antikvitas középkori hazai recepciója kapcsán született egyik első publikációm, nyugati eszmék magyarországi befogadtatásáról írtam kandidátusi értekezésemet. Érdeklődésem képzettségem kettősségéből fakadt. Célom jelen esetben az volt, amit Sarbak Gábor „a szótár megszólaltatásának” nevezett. Már Boronkai Iván éberrel figyelte a magyar forrásanyag részesedését a *Novum Glossarium* füzeteiben. Miután a

Párizsban működő szerkesztő bizottság áttért a korpuszalapú módszerre és a Migne-féle *Patrologia Latina* elektronikus szövegeit tette a munkavégzés alapjává, ennek javára pedig a periferikus anyag fokozatosan szorult ki a *Novum Glossarium*ból, kialakult bennem az a meggyőződés, hogy ezzel éppen a középlatin helyi színvilágáról mondtak le a központi vállalkozás szerkesztői. A magyarországi Anonymus-kutatásban vetült fény a mikrotoponimák értékelése kapcsán arra, hogy időnként nem a nagy és a központi jelentőségű adatok segítenek a továbblépésben, hanem az apró és helyi jellegű tények. Solymosi László mutatott rá véleményében, hogy a középkor világa egyensúlyban tudta tartani a nyelvi egységet és a kulturális különbözöséget, s arra is, hogy a magyarországi középkori latin szövegek a latin Nyugat keleti szélének legjelentősebb forrásanyagát képezik. Ezen tényekre alapozva kerestem a lehetőségét annak, hogyan lehetne a szóanyagból kiindulva érdemben megbecsülni a hazai latinitás volumenét. A részletes kép kialakítása ugyan – ezek már Sarbak Gábor gondolatai – még várat magára, az első lépések azonban hitem szerint megtörténtek. Kísértett a lehetőség, hogy a párizsiak mintájára mi is az időközben megszorodott digitális adatbázisok felhasználásával kísérletezzünk, több vállalkozásban magam is éltem az újfajta forrásközlési lehetőséggel. Bár a kétrétegű pdf-ek ma már jóval megbízhatóbbak, mint akár csak öt esztendővel ezelőtti előzményeik, ettől mégis elriasztott a szöveganyag rendezetlensége. Amúgy is szem előtt tartottam azt, amire Madas Edit is felhívta a figyelmet bírálatában: az adat és a háttértudás összefüggésének fontosságát. Maradtam tehát a hagyományos módszernél, a forráskiadványok szóanyagának manuális kinyerésénél és a szakirodalom követésénél.

További kísértést jelentett a forrásanyag kiterjesztése a pápai eredetű írásbeliségre. Mint az értekezésben is számot adtam róla, azok a külföldi szerzők, akik Magyarországon írták munkáikat, méltán kerültek be a forráskanonba. Indokolható ez azzal, hogy a külföldi társvállalkozások ezeknek nem szenteltek figyelmet, meg azzal is, hogy a hazai szótárhasználók ezeknek a szavait is itt keresik, de legfőképpen talán azzal, hogy ezek a szerzők (pl. Bonfini) cselekvő formálói voltak a hazai latin műveltségnek. A szótár előmunkálatai során Mezey László figyelmeztetett több ízben is arra, hogy a Vatikáni Titkos Levéltárban megőrződött források értékes többletet jelentenek a szótár összeállításához. Ezek között is kiemelte a *supplicatiók* csoportját, az ún. folyamodványokat, melyeket benyújtóik nem ritkán idehaza fogalmaztak meg. Ezekkel kapcsolatban magam is többször kutathattam Rómában, s tetemesen sikerült gyarapítanom az eddig ismert szövegek számát. A szakirodalom alapján ma már bizton állítható, hogy a szentszéki ügyvédek és a *Cancellaria*

Apostolica formuláskönyve jóval nagyobb hatást gyakoroltak a *supplicatiós* szövegekre, mint a hazai történetmondó kérvényezők, ezért körültekintő felhasználásuk érdekében nyelvi feldolgozásukat későbbi időre halasztottam. Bossányi Árpád kiadása ugyan eredeti forrásszövegeket közöl, de egyelőre megítélhetetlen mennyiségű kihagyásokkal, Lukcsics Pál kötetei azonban latin nyelvű regesztákká egyszerűsítették az eredeti forrásszövegeket. Hiába álltak tehát rendelkezésemre saját gyűjtésem teljes (*in extenso*) szövegei, az így kiformalódott bázis oly mértékig heterogén, hogy nem ad biztos alapot az érdemi értékelésre. Más a helyzet a különböző monumentákban (Theiner, veszprémi stb.) napvilágot látott pápai és legátusi oklevelekkel, különösképpen azért, mert ilyenek ma már szövegkritikai kiadásban is rendelkezésre állnak (Györffy György *Diplomatája*, III. Ince regisztruma stb.). A mennyiségük azonban messze meghaladja egyetlen feldolgozó lehetőségeit. Bár a gyűjtést évekkel ezelőtt megkezdtem, az összegyűlt adatállomány értékesítéséről egyelőre le kellett mondanom. Valójában ennek a területnek a bekapcsolásával veszélybe került volna a „korlátozott volumenből eredő előny”, amint Madas Edit fogalmazott. Az azonban vitathatatlan, hogy a középkori Magyarországra érkezett pápai oklevéltípusok alapvetően formáltak és befolyásolták a hazai okleveles gyakorlat latin nyelvi összetételét.

Mivel mindhárom bíráló kitért rá, foglalkoznom kell a szójegyzékek kérdésével. Sarbak Gábor az általam összeállított betűrendes listát a szóanyag értékelése kiváló segédeszközének látja, Solymosi László is ezért tartja „remek választásnak.” Madas Edit „jó ötletnek” ítéli, ám szavaiból érződik, hogy – méltán – nem elégedett a végeredménnyel. Valóban, ebben a részben nem tettem mást, mint betűrendbe szedtem a középkori magyarországi latin szójegyzékek szavait, Madas Edit szerint azonban ezek alapos feldolgozása lenne kívánatos. Tudni kell azonban, hogy annak idején a fiatal Gáldi Lászlót bízták meg a szójegyzékek feldolgozásával, aki ebből írta doktori értekezését. Az általa gyöngybetűkkel kicédulázott szavakat be is osztották a betűrend megfelelő helyére, mivel érdemi feldolgozásuk (akkor is) elmaradt, a háború után pedig már folytak a *Régi Magyar Glosszárium* címen ismert szótár munkálatai. A szócikkíróknak készült utasítás tiltotta a szójegyzéki szavak beépítését a szócikkekbe. Amint a szórványszavak is rendelkeznek megfelelő szakszótárral (*Szamota-Zolnay*), várható volt, hogy a *Régi Magyar Glosszárium* megjelenése pótolja majd ezt a hiányt. Amilyen intenzíven vizsgálta a kutatás – érthető okokból – a szójegyzékek magyar nyelvi anyagát, oly mértékig máig kutatatlanok maradtak a latin megfelelőik. Gáldi később, immár tekintélyes tudósként a szótár megjelentetése komoly akadályának látta ezek feldolgozatlanágát, de ő akkor már erre nem vállalkozott. Mivel a *Régi Magyar Glosszárium*

az egyes szócikkeiben idézi a latin megfelelőket, de ezek betűrendbe rendezett, önálló függelékben történő közlésétől végül eltekintett, ezt a hiányt kíséreltem meg – egyelőre csak betűrendes glosszárium formájában – pótolni. Egyetértek azonban Madas Edittel abban, hogy a dolog alaposabb vizsgálatokat és további feldolgozást érdemel. Ebben opponensem kívánalmai szerint fogok eljárni, a második kiegészítő kötet anyagába feltétlenül bele fogom dolgozni ezt az értékes szókincset.

A bírálatok egyöntetűen kiemelik azt is, hogy az okleveles eredetű szóanyag ellenőrzését megkönnyítette számomra (is) az internetes elérhetőség. Valóban, a középkorkutatás nem lehet eléggé hálás a szkeptikus hangok és ellenzők ellenére is erős hitű Borsa Ivánnak és a munkáját folytató és beteljesítő Rácz Györgynek a lehetőségért. Amikor a Boronkai Iván vezette kutatócsoportri részlegbe kerültem, kezdettől az lett az egyik feladatomban, hogy a Magyar Országos Levéltárban ellenőrizsem azokat az adatokat, melyekhez az egyik lektor szokás szerint odaírta, hogy „meg kellene nézni az eredetét.” Az oklevelek fényképéhez való hozzájutás akkor még több nehézséggel járt, az eredmény azonban nem kevés örömet okozott, s a szótár számára is haszonnal járt. A nagyjából egy esztendeje elérhető lehetőség ebben a tekintetben a szótári munkacsoport számára is új távlatokat nyitott, ma már fiatal kollégáim is könnyűszerrel utánajárnak a problémás olvasatoknak, s a kéziratos anyagból magunk is gyarapíthatjuk adatállományunkat.

Opponenseim az értekezés nem egy tárgyi tévedésére, ill. hiányosságára is rámutattak, amiért külön is hálával tartozom nekik, mert ezáltal a megjelentetésre szánt kéziratban ezeket kiküszöbölhetőkké tették. A gépelési hibákra és a bibliográfiai hiányosságokra utólag magam is ráakadtam, ezekre tulajdonképpen aligha lehet mentségem. Madas Edit éles szemmel vette észre, hogy három helyen is adós maradtam a jelentés megadásával. Ennek egyik oka a tanácstalanság volt – nem volt megállapítható számomra, hogy mit is jelent az adott kifejezés (pl. Bónis idézett közleménye alapján nem volt eldönthető, hogy az olvasat megbízható-e) –, a másik talán az, hogy a nagy anyag mozgatása közben a hiány elkerülte a figyelmemet. (Ez utóbbi helyzet állt elő a Sarbak Gábor által kifogásolt esetben is, amikor az utalási célszócikkben nem fordul elő az utaló alak.) A „balbus”-nál tulajdonképpen a szócikk megkettőződéséből adódott a baj. Eredetileg a szótári hiány a „disertitas” szónál jelentkezett, s mivel a „balbus” melléknév is csak egyetlen adattal volt a korábbiakban dokumentálva, a cédulát ott is felhasználtam, a jelentést pedig fáradt automatizmussal ott is – helytelenül – megismételtem. A szó – nem is lehet kérdéses – azt jelenti, amit a megjelent kötet

meghatározása tartalmaz: „hebegő, dadogó” (I p.318). Az eset azonban rámutat egy érdekes összefüggésre is. A szótári adat késő Árpád-kori, míg az újonnan feldolgozott *locus* 16. század eleji, ami felveti annak lehetőségét, hogy a magyarországi latinságban is számolni kell olyan tendenciák érvényesülésével, mint az ólatin és a kései latin (*Spätlatein*) közötti azonosságok. Az „aperitio” / „apertio” okán külön is pirulnom kell, annak idején ugyanis Klaniczay Tibor megbízásából összeolvastam a *Pécsi beszédek* müncheni kódexének fényképeit Timkovics Pál szerzői kéziratával, ami annyira gondos munkának bizonyult, hogy az apró elírás esetében ellankadt a lektori figyelem. A „collectale” értelmezésében szintén aligha mernék vitába szállni a magyarországi liturgiát avatott módon ismerő opponensem, annál is kevésbé, mert egy nyilvánvalóan főnévi alakhoz melléknévi jelentést rendeltem. A „combibo” esetében is valami hasonló történt: a latin értelmezésem ugyan egyértelműen igei meghatározás, nem találtam azonban helyes magyar kifejezést a szó igével történő visszaadására. A „concremator” latin értelmezése is helyes latin körülírást ad, a magyar valóban e helyütt is csonka. Hogy a „computresco” igét izaiási eredete ellenére felvettem, minden bizonnyal abban leli magyarázatát, hogy sajnáltam volna kirostálni az egyedüli előfordulást. Megmentését arra alapoztam, hogy a *Pécsi beszédek* citált helyén valójában csak két szó ered a prófétától, s idézetnek a filológiában rendszerint három szó szoros kapcsolatát szokás elfogadni. A *Vulgata* szavai ilyen korlátozott szókapcsolatban gyakran jelentkeznek profán szövegekben is (nevezetes volt e tekintetben a Gerics, Csóka és Györffy között lefolyt vita a „de genere” korszerűsége kapcsán). Mentségem csak annyi lehet, hogy a Bibliából hivatkozott helyet magát is idéztem. A „Cruciti” minősítését készséggel elfogadom, féltem ugyan tőle, hogy az alak általam elkövetett sajtóhiba eredménye, de már Böle kiadásában (p.27) is ez az olvasat található, annyi változtatással, hogy kis kezdőbetűvel írja, s a mellette álló „plebanis”-tól nem választja el vesszővel (miként én tettem az SRH függelékében). A kódex mikrofilmjéről egyelőre nem eldönthető (fol. 4v), hogy hihetünk-e Iványi Béla másolatának, a szó ugyanis meglehetősen kopottnak látszik. A *Leuveni Kódex* sermóinak a bibliográfiából történt kimaradására nincs mentségem, ha csak annyi nem, hogy valóban feldolgoztam őket. A közzétett *sermók* irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége vitathatatlan, ténylegesen nagy nyereséget jelentenek a latin lexikográfia számára is.

Solymosi László tárgyi kifogásait szintúgy meg kell fogadnom. Általában javasolja a készülő pótkötet szerkesztéséhez a téves szócikkek törlését (Bod Péter: „amputatis”) és az eddig napvilágot látott kiegészítésekben közölt anyag beillesztését („expletis”) az egységes betűrendbe. Utóbbiak felhasználásától az értekezés összeállítása során valóban tartózkodtam,

többek között azért, mert Boronkai Ivánnal közösen készítettük a cikkeket, meg azért is, mert enélkül is tetemes, önmagában is értékes anyag gyűlt össze. Az „ascia” kimaradása már nem ilyen könnyen magyarázható, azért sem, mert annak a tanulmánykötetnek a szerkesztésében, melyben Solymosi László a hivatkozott oklevelet közzétette (*Mons Sacer* I p.495), szerkesztőként magam is közreműködtem; továbbá az erdőhasználatról a Kiss Lajost köszöntő kötetben írt dolgozatomban részletesen idéztem a helyet és magyaráztam is (pp.408, 412 22. jegyz.). A szó története pedig tanulságos: Hermann Menge szótára (p.70) olyan kifejezésnek tartja, amely ugyan a klasszikus szerzőknél nem fordul elő, de írásban a használata nem kerülendő, tehát elismeri antik eredetét. A *Georges* (I p.611) Cicerótól idézi a XII táblás törvények *fragmentum*ában (de legg. 2,59), tehát rámutat ólatin eredetére, majd a *Vulgatából* is idéz helyeket, itt is megvolt tehát az ólatin-kései latin közt feszülő híd. Engel Pál utalt középkori összefoglalójának bevezetésében arra, hogy a magyarországi forrásszegénység egyik jellemzője, hogy egy eseményt rendszerint csak egyetlen leírásból (azaz egyetlen beállításban) ismerünk (p.3). Ez a nyelvileg is megfontolást érdemlő kijelentés ösztönzött arra, hogy a „beszélő fej” legendáját újra felidézzem. Oponensem ezt azzal egészítette ki, hogy az 1363. évi boszniai hadjárat eseményeinek egyik lényeges momentumát nemcsak a diplomatikai szempontból különleges pecsételési záradékból, hanem Küküllei János elbeszéléséből is ismerjük. A helyre annál inkább figyelemmel kellett volna lennem, mert ez esetben a műfaji eltérés jóval nagyobb, mint az én összevetésemnél, ahol egyrészt nyugati eredetű hagiográfiai toposz szerepel, másrészt a történet leírása az elbeszélő műfaj keretein belül marad, így a következtetések is jóval korlátozottabb érvényességgel bírnak. A történet előttem is ismert voltát alátámaszthatja, hogy az esztergomi *Monumenta* 4. kötetében (pp.126-127) magam is közzé tettem a pecsételési klauzula szövegét. A *Liber Viridis* és a pálos *formularium* összekeverésére mentségem sem lehet (szerencsére a szótári részben helyes hivatkozást adtam), a Magyi-formuláskönyv kérdésében Bónis munkái nyomán tényleg indokolhatatlan a régies megnevezés. A „cohors” jelentéstöbbletét köszönöm, a *Zsigmondkori oklevéltár* V. kötetét magam is feldolgoztam, a hely azonban sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet, talán azért is, mert kellően dokumentálnak láttam a megjelent címszót. Mivel oponensem idéz egy helyet Fejér *Codex*éből is, felmerül a nagy forráskorpusz felhasználásának kérdése is. Ugyan a szótár forrásjegyzékében szerepel a 44 kötetes gyűjtemény, tudható azonban, hogy annak idején csak a Szentpétery kritikai jegyzékében szereplő királyi oklevelek lettek kijelölve cédulázásra, az értékesebb rész így tulajdonképpen kimaradt a gyűjtésből. Mivel ma már – hála az internetes *Dl/Df*-nek –, ha van kézirati alap, könnyűszerrel ellenőrizhetők az egyes oklevelek, a digitális verzió segítségével igyekeztem

olyan adatokhoz jutni, melyek az excerpáló módszer miatt hiányként jelentkeztek a szótárban. A „clausula” jelentése a kontextustól függ. Felmerülhetne ugyan a gyanú, hogy paleográfiai szempontból egy esetleges *suspensió*s rövidítés más feloldást és (pl. a „privilegii” szóval történő) egyeztetést is megenged, s az oklevél fényképén a hivatkozott szó előtt szakadás (*lacuna*) és gyűrődés is látszik, de a „ratificatam” írásmódja kétséget sem hagy az olvasat helyességét illetően, a jóváhagyás és megpecsételés *participium coniunctum*i alakban valóban a „clausula” szóval vannak egyeztetve. A záradék szövegét eszerint valóban önálló diplomatikai egységnek tekintették. Jó okkal, hisz az újonnan a régi oklevélre függesztett pecsét kettős funkciót kapott: a záradék hitelességét is bizonyítani kellett. Bár a szóhasználat egyedinek látszik, jellemzően mutat rá arra, hogy egy-egy írószerv jegyzőjének a tollán hogyan is vehettek fel a szavak egyedi vagy sajátos jelentéseket. A kiegészítést köszönettel elfogadom és a pótkötetbe Solymosi László cikkére történő hivatkozással beledolgozom.

Sarbak Gábor észrevételei arról győztek meg, hogy rendkívüli tudós kíváncsisággal mélyedt el az általam összeállított lexikon szövegében. Figyelmeztetéseit nemcsak megköszönöm, de meg is fogadom őket. Gyöngyösi és Szalkai munkáinak rövidítése az értekezésben azért nem szerepel, mert a szótár megjelent kötetekben már előfordulnak, ilyen esetekben is referenciának tekintetem a kinyomtatott köteteket. Abban azonban igazat kell adnom opponensemnek, hogy az egységes forrásjegyzék égető hiányt jelent. A társvállalkozások és az anyavállalkozás, a *Novum Glossarium* maga is a készülő mű félidejében rendszerint egy korszerűsített forrásjegyzéket tettek közzé. A kérdés az, hogy a munka befejezése előtt érdemes-e ezt nekünk is megtennünk, hisz a továbbiakban is számítani lehet intenzív forrásközlő tevékenységre, azaz egy közel végleges jegyzék akkor lehetne teljes, ha már az utolsó kötet szerkesztése is befejeződött. Mivel korszerűsített jegyzékkel természetesen mi is rendelkezünk, egyelőre az online hozzáférhetőség látszik célravezetőbbnek, ami elég rugalmas eszköz lesz a folyamatos karbantartás elvégzéséhez. A probléma azonban még nyitott. A „conscholaris” címszó helytelen írásmódjával nem állt szándékomban a latin ortográfia felülbírlása, amint a kifogásolt görög szót magától értetődően továbbra is ómegával kell írni. A kánonjogi hivatkozás helyes módjára történő figyelmeztetést is csak megköszönhetem. Az „agminarium” alak létrejöttét illetően merőben egyetértek Sarbak Gáborral, az értelmezését elfogadom, mivel azonban Bunyitai megbízható kiadása és a kézirat egyaránt ezt az alakot tartalmazzák, a lemmát megtarthatónak vélem. A jelentésmegadásban valóban utalni kell az értelmezés (és az alak) bizonytalanságára, ezt a latin magyarázatban a „quoddam” melléknévi határozatlan névmás szerepeltetésével igyekeztem megtenni, a magyar

változatban azonban ténylegesen elmaradt a megfelelő szó („valamiféle”). Az „antoralis” értelmezésében magam az olvasati nehézséget sem zártam ki, az „an” előtag létrejöhetett a *contractió*val írt „con-” helytelen olvasásával vagy másolásával is. Amikor mégis legális címszóként soroltam be, Lodomér érsek híres levelének „antimonialis”-a, ellenapácája lebegett lelki szemeim előtt, már csak azért is, mert a Fraknoi által Marseille-ben talált 14. századi levélmásolatok sorsa nagyon is hasonló Lodomér leveleiéhez, sajátos, hogy stílusuk miatt őrződtek meg. Ha az Anjou-kor „lángoló” retorikáját tekintjük (Zách Felicián ítéletlevelét vagy a Johanna-ellenes propaganda szövegeit), egyáltalán nem kizárt, hogy Lajos király VI. Kelemen pápához címzett levelében valódi szóképzéssel van dolgunk, ami talán kissé homályosabbra sikeredett, mint az előző levél „viricida”-ja. A „conchristianus” Kálmán király nevében szóló, feltehetőleg fiktív levélben fordul elő (helyesebb lett volna Györffy *Diplomatájából* idéznem, I p.320), melyet Acheni Albert történeti műve tartott fenn. Mivel ebben Kálmán a keresztes vezért, Bouillon Gottfriedet hívja találkozóra, erőtlennek éreztem a megszokottabb „felebarát” fordítást, mivel egészen biztosan a szó az iszlámellenes önértelmezésben nyeri el magyarázatát. De talán a szélesebb értelmű „felebarát” valóban megszokottabb kifejezés. Az „aedificatorius, auspex, incubo, iniungo” szavakhoz fűzött megjegyzéseket megszívelem és köszönöm, az „aggratulor, alieno, habituo”-val kapcsolatosakat nemkülönben, utóbbi hibák ténylegesen a figyelmetlenségemnek köszönhetik a létrejöttüket.

Végezetül az értekezés felvet egy olyan kérdést is, amelyben a bírálók is – láthatólag – vitában állnak egymással, s ez a hibás alakok javításának kérdése. Ismeretes, hogy a szótári munkálatok kezdetén komoly vita alakult ki a kiadások eltérő korának és minőségének tárgyában, a bizottsági tagok csak a nemzetközi együttműködésbe szánt korai anyaggal kapcsolatban látták kívánatosnak a paleográfiai ellenőrzést (Anonymust pl. Fejérpataky hasonmásából cédulázták). A történeti forráskiadásban is eluralkodott az a nézet, hogy a 19. század előtti kiadványokra nem kell tekintettel lenni, ami által nem kis terjedelmű nyomtatott szöveganyagról (pl. Katona *Historia criticájáról*) mondunk le kényszerűségből. További baj, hogy az elbeszélő forrásokon kívül az anyag javát kitevő okleveles forrásoknak csak elenyésző hányadáról áll rendelkezésre ún. kritikai kiadás. A forráskiadványokban az eltérő szintű hibákkal (sajtóhiba, olvasati hiba, tudálékos szövegjavítás stb.) pedig az a baj, hogy a latintudás visszaszorulásával ezek az alakok lassanként megtévesztővé, sőt téves értelmezések alapjaivá válhatnak. A valódi kérdés tehát az, a tudományos igényű szótár magára vállalhat-e didaktikus feladatokat? Madas Edit úgy véli, nem (a betűkettőzésre és zöngétlenülés révén

született alakokra vonatkozó megjegyzéseit természetesen elfogadom), Solymosi László ugyanakkor a szövegjavításokat a munka szerves részének tartja, Sarbak Gábor ezek összegyűjtését tanulságosnak ítéli. Annak idején a latin jelzővel ellátott magyar szórványok feldolgozásának is az lett volna a magyarázata, hogy a külföldi használó ezeket a magyarországi latin szótárban fogja keresni. Most a hibás alakok esetében ugyanígy vetődik fel a probléma. Magam is sokat vívódtam a felhasználásukon, végül azon megfontolásból döntöttem a közlés mellett, hogy ha már sikerült a nehézséget okozó helyet megoldanom, másnak ne kelljen a továbbiakban ezzel erőlködni. Madas Editnek és Sarbak Gábornak teljesen igazat kell adnom: a „concluendo, frarem, ignomina” típusokat könnyű helyreállítani. A „coadvivo” forma azonban pl. túlképzett (kétszeresen igekötővel ellátott) alaknak is tűnhetne, ami már a helyes szövegkiadási elvek kérdéskörébe vezet. Az egyszerű sajtóhibák lemmatizálásával – elismerem – átléptem a józan mértékletesség határát, a javításokat azonban továbbra is indokolhatónak tartom.

Mindhárom bírálóm munkám jelentős érdemének ítélte a forrásbázis kibővítését, Madas Edit arra is rámutatott, hogy egy arenga forrástörténeti újraértékelése során számos új szót sikerült a szótárba illeszteni. Egy másik oklevélrészről, a narrációról elhúzódó vita folyt történészek körében. Vizkelety András Kurcz Ágnes könyvéről írott ismertetése (ItK 1990 pp.520-528) többek között azt is bizonyította, hogy az irodalomtörténésznek is van mondanivalója a tárgykörben: eszerint a vitézi értékrendet terjesztő udvari-lovagi irodalom magyarországi hiányát voltak hivatottak pótolni ezek a szövegrészek. Miután a diplomatikai anyag kilép a szűkebben vett segédtudomány illetékességi területéről, a társtudományok eredményeinek értékesítése várhatólag az okleveles szókinccs feldolgozásában, így a latin lexikográfiában is nagy előrelépést fog jelenteni. Solymosi László elismerőleg utalt bírálatában arra, hogy a szótár befejezetlenségében is nagy támasza a körültekintő történeti kutatásnak. A magas színvonalú középlatin szótárak (pl. MWb) mintavállalkozása, az 1900-ban megindult *Thesaurus Linguae Latinae* immár százados története során számos szerkesztési módosuláson esett át, s bár már közelebb jár a befejezéshez, mint a megkezdéshez, ma is hiányos és befejezetlen. Ebben a formájában is olyan mintaszerű, rendezett ismereteket közlő kézikönyv, amire egy szaktudomány identitása alapozódik. Hosszú időnek kell még ahhoz eltelnie, hogy a digitális szöveges adatbázisok a maguk rendezetlen adatállományával akár csak a közelébe is jussanak a *Thesaurus*nak. A magyarországi latin szótárt hitem szerint ugyanezért érdemes időnként felülvizsgálni, s javításokkal, korszerű kiegészítésekkel tökéletesíteni. Opponenseimnek őszintén köszönöm, hogy véleményüket kertelés nélkül fogalmazták meg,

kifogásaikkal jobbították a munkámat, dicsérő szavaik pedig a szótárkészítés folytatására ösztönöztek. Ezen a helyen hálámat kell kifejeznem azoknak a kutatócsoporti kollégáimnak – élőknek és megholtaknak egyaránt – akiktől tanulhattam s akikkel folyamatosan együtt dolgozhatok. Elsősorban is Boronkai Ivánnak, aki a műhelyébe fogadott és mindig megértő figyelemmel kísérte munkálkodásomat.